

Грипас О. Ю.,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Київського університету імені Бориса Грінченка

СЕМАНТИЧНИЙ ОБСЯГ І СТРУКТУРА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ КОМПАРАТИВНОСТІ

Анотація. У статті подано огляд сучасних лінгвістичних підходів до вивчення явища порівняння у двох вимірах – якісному та кількісному; окреслено обсяг і структуру функціонально-семантичної категорії компаративності в межах двох парадигм «позитиву» й «негативу» шкали крайніх і проміжних значень, що охоплюють субкатегорії тотожності, подібності, відмінності, абсолютної відмінності.

Ключові слова: кількісний вимір порівняння, якісний вимір порівняння, субкатегорія тотожності, субкатегорія подібності, субкатегорія відмінності.

Постановка проблеми. Наукові розвідки останніх десятиріч засвідчили активну підтримку дослідниками принципів функціональної лінгвістики – розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження смислу, що охоплює множини різного плану, від традиційних формально-граматичних системних утворень до семантичних, які межують з онтологічними. Серед великої кількості напрацювань в аспекті теорії функціонально-семантичного поля та функціонально-семантичної категорії: суб'єктивної модальності (В.М. Ткачук), допустовості (Т.П. Ткачук), локативності (І.В. Богданова, О.В. Виноградова), таксису (Т.С. Слободинська), збільшуваності (Н.В. Раскалей), заперечення (Л.З. Хасанова, М.П. Баган), потенційності (О.О. Сікорська), інтенсивності дії (О.М. Попенко), інструментальності (О.Ю. Андрущенко) тощо – явище порівняння стало об'єктом дослідження широкого кола мовознавців. Вивчення компаративних відношень в україністиці проводилося на рівні формально-граматичної структури речень, лексичної семантики компонентів моделі порівняння та їхнього частиномовного статусу (І.І. Судук, Н.П. Шаповалова, С.М. Рошко, О.І. Марчук, О.П. Барменкова), в аспекті теорії функціонально-семантичного поля (А.П. Романченко, О.А. Щепка), функціонально-семантичної категорії (Л.В. Прокопчук).

Проте, незважаючи на вагомий доробок у дослідженні компаративності, усеохопний за обсягом семантики й структурований за типами формальних репрезентацій опис порівняльних відношень на засадах функціональної граматики потребує подальшого детального розгляду, що і є метою публікації.

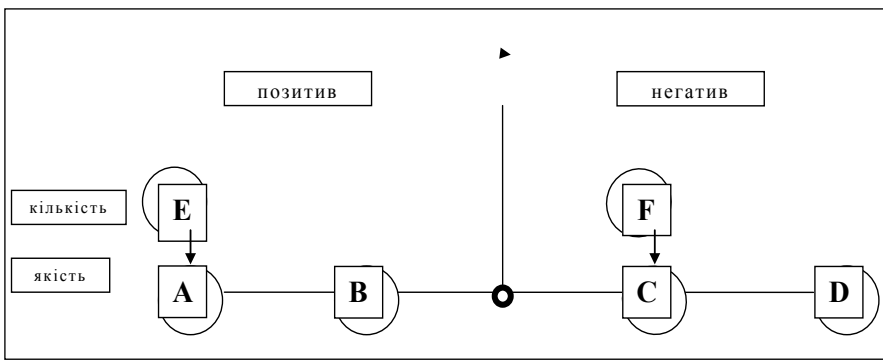
Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасне мовознавство дотримується класичної, або традиційної, теорії категоризації, запропонованої Платоном, яка згодом була розвинена Аристотелем [1]. Поряд із цим на засадах антропологічного дослідження мов світу з'явилася нова когнітивна теорія побудови категорій, так звана «теорія прототипів», «теорія поля», у якій за основу береться положення про нерівнозначність членів певної множини, наявність у ній ядерних, або центральних елементів, тобто прототипів, які максимально повно репрезентують ознаки та особливості певної категорії, і менш типових елементів [4; 5; 7].

У класичному визначенні поле є континуальним сферичним утворенням без чітко визначених меж, що перетинається з іншими полями. Поле утворюють центр (ядро), де його характеристики представлені найбільш однозначно, і периферійна зона з послабленою категорійною семантикою: приядерна, найбільш периферійна, віддалена, найбільш віддалена периферійна. Розуміння ж категорії передбачає дихотомічні опозиції, вияв яких зумовлює поетапне на основі логічних правил розмежування певної множини на підмножини з формулюванням основи протиставлення та диференційних ознак одержаних підмножин. Проте, на думку М.В. Всеволодової, принципові відмінності в структурі поля й категорії не означають їхньої несумісності, адже сам центр поля містить деяку опозицію. З іншого боку, у мові опозитивні категорії мають певним чином організовану польову структуру: центральну частину з великою кількістю опозицій і периферійну гілку дерева з нейтралізованими опозиціями й незначним набором засобів [6].

Отже, можна констатувати, що структура категорії з позицій когнітивної теорії релевантна описові структури функціонально-семантичного поля, проте мовне явище, досліджуване за дихотомічним поділом, за визначенням тяжіє до категорії в класичному розумінні. Якщо обирати між функціонально-семантичним полем (ФСП) і функціонально-семантичною категорією (далі – ФСК) як засадничим принципом вивчення порівняльних відношень, перевагу варто надати саме поняттю категорії, адже обсяг ФСК компаративності, на нашу думку, чітко визначений і зумовлений наявністю сукупності одиниць у формі синтаксичних конструкцій, трансформованих на семантичному рівні за структурою чотирикомпонентної логічної моделі, яка репрезентує сутність порівняння.

У гносеологічному аспекті, за визначенням В.І. Бартона, у структурі елементарного акту порівняння як процесу виокремлюють такі компоненти: 1) об'єкт, що підлягає порівнянню; 2) об'єкт, із яким порівнюють; 3) ознаку (підставу) порівняння; 4) результат (висновок) порівняння. До порівнюваних об'єктів можуть належати окремі предмети і явища, відчуття, уявлення, ситуації, а також просторові положення та часові виміри певного об'єкта. Межами здійснення порівняння є випадок абсолютної тотожності, з одного боку, а з іншого – абсолютна несхожість. У випадку відхилення від абсолютної тотожності й абсолютної несхожості наявна часткова подібність [3].

Лінгвістичні дослідження явища порівняння розкривають його як понятійну категорію, як засіб пізнання навколишньої дійсності та як результат її осмислення, імпліцитно чи експліцитно репрезентований різнорівневими засобами мови. За спрямованістю порівняння може бути якісним або кількісним, і поділ на ці дві парадигми є одним із показників класифікації

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ФСК КОМПАРАТИВНОСТІ

- A – субкатегорія тотожності; D – субкатегорія абсолютної відмінності;
 B – субкатегорія подібності; E – субкатегорія кількісної тотожності;
 C – субкатегорія якісної відмінності; F – субкатегорія кількісної відмінності.

компаративних відношень. Установлення якісної визначеності передує всім іншим, адже без означальних характеристик неможливо виокремити предмет пізнання. Поглиблення практики й формування на її основі уявлень про якість і властивість, ціле й частину стало передумовою формування в людини кількісних уявлень [9].

На чуттєво-емпіричному рівні розмежування якості й кількості досягається завдяки зміщенню уваги в протилежних напрямках: якісне ототожнення та розрізнення відображає єдність і багатомірність у більшому масштабі (біле/не біле), а кількісне розрізнення – багатоманітність у меншому масштабі – з боку інтенсивності ознаки (один ступінь близьки/інший ступінь близьки). Тобто, якщо предмет виокремлювати за багатьма властивостям, то при цьому кожну з них розглядають насамперед із якісного боку, а за кожною з ознак можливі кількісні характеристики. Кількість є «внутрішньоякісною» відмінністю чи відмінністю однакісних предметів [8, с. 15–22].

Отже, поняття «категорія компаративності» розкриває явище порівняння у двох вимірах – якісному й кількісному. Якісний є передумовою кількісного, має ширші межі та більшу варіативність семантики, що підтверджує наявність значного обсягу різнорівневих мовних засобів для вираження якісного порівняння.

Категоризація семантики компаративності за іншим критерієм зумовлена логічним протиставленням позитивного й негативного висновків порівняльних відношень. Крайній вияв такого протиставлення – порівнювані сутності або подібні за всіма ознаками (повне уподібнення, тотожність), або відмінні за всіма ознаками (абсолютне розподібнення). На цій шкалі констатуємо й середнє положення: у «позитиві» – подібність за однією з ознак, у «негативі» – відмінність за однією ознакою.

Наступні етапи протиставлення також зумовлені дихотомічним поділом у вже зазначених парадигмах: у межах «позитиву» субкатегорія подібності перебуває в опозиції до субкатегорії тотожності, у межах «негативу» субкатегорія часткової відмінності протиставлена субкатегорії абсолютної відмінності.

Схематичне зображення структури ФСК компаративності об'єднує характеристики як за якісним і кількісним вимірами, так і за обсягом шкали крайніх і проміжних значень. У межах двох парадигм «позитиву» та «негативу» категорія компаративності ділиться на шість субкатегорій, чотири з яких якісного виміру і дві кількісного виміру.

Термін «тотожність» у мовознавстві, на відміну від понять логіки чи математики, застосовують у дуже загальному, набли-

женому значенні. У мові вона постає переважно не як відповідність об'єкта самому собі, а в дещо іншому аспекті – як максимальна наближеність порівнюваних об'єктів за якісними чи кількісними характеристиками, що зумовлює відсутність ознаки порівняння в структурі компаративеми. Відношення тотожності об'єктивні, фактуальні, не градуйовані, константні, поєднують кореферентні імена, симетричні, не створюють образу, не допускають синтаксичного поширення [2, с. 277–278].

Субкатегорія якісної тотожності (A): *Я ніби топчуся на місці, ... обертаюся звичними шляхами, вежтаюся*

знайомими вулицями, сідаю в ті ж самі тролейбуси, чи повільно повзаю, як равлик-павлик (А. Дністровий); ... я люблю цю країну, я не поїду з неї, навіть якщо ви почнете репресії, все нормально – ви мені не заважаєте, у мене, так само як і у вас, вдома є радіо і телебачення... (С. Жадан).

Значення субкатегорії кількісної тотожності (E) дещо інше, ніж тотожності якісного рівня. Розуміння рівності стосується не всього обсягу ознак двох об'єктів порівняльних відношень, а лише однієї, спільної для них, яка квантитативно тотожна. Граматичну форму подібних відношень у мовознавстві кваліфікують як екватив – порівняльні звороти, що виражають однаковий ступінь якості, наприклад: *такий же гарний, як... , такий же надійний, як...* . До субкатегорії (E) належать також конструкції, що виражають певну числову тотожність, тотожність ступеня певної міри.

Субкатегорія кількісної тотожності (E): *Одне слово, проти Смерда було стільки ж, як і за нього, і Марія зітхнула (В. Шевчук); Кільканадцять пострілів відбилосся у хвилях і полягли по берегах... . Канонерка відповідає стількома ж пострілами (Ю. Яновський).*

У мові значення логічне значення абсолютної відмінності переломлюється через призму примітивної картини світу пересічної людини, унаслідок чого відмінність постає як неподібність за більшістю ознак, а не як абсолютна відмінність за всіма ознаками, або принаймні за абсолютну відмінність сприймають конструкції, у яких ознака порівняння не сформульована й не визначається з контексту.

Субкатегорія абсолютної відмінності (D): *Мені здається – і я цього трішки боюся, – що ти б мене більше не кохала, бо я не такий, яким був за першої нашої зустрічі (А. Дністровий); ... тут не продавали більше касет із ролінгами, не було жодного вінілу, все це залишилось десь там – в 92–93-му, тут було цілком інакше життя...* (С. Жадан).

Субкатегорії подібності (B) та якісної відмінності (C) посідають середнє положення на шкалі «якість». Відношення тотожності/абсолютної відмінності між порівнюваними об'єктами передбачає збіг/незбіг усіх їхніх ознак, відношення подібності/якісної відмінності актуалізує лише одну з них, яка в обраному для порівняння об'єкті настільки яскраво або типово виражена, що найдоцільніше характеризує суб'єкт порівняння. Це не означає, що порівнюваним об'єктам не притаманні й інші ознаки – у цьому реченні вони не беруться до уваги.

В українській мові відношення подібності субкатегорії подібності (B) репрезентовані в текстах різного стилю найбіль-

шою кількістю синтаксичних конструкцій із порівняльними відношеннями, що зумовлює велику розмаїтість засобів маркування компаративності.

Субкатегорія подібності (В): *А Карл-Йозеф Цумбруннен, як і всі мої герої, дуже любив воду* (Ю. Андрухович); *З Анжелки ж взяти нема чого особливого, голова, наче в ляльки Мальвіни, порцеляна з тирсою всередині* (А. Кокотюха); *Їхні [комарів] монотонні неприсмії атаки деколи нагадують слухання пінкфлойдівського концерту "The Wall" у крутих стереонавушниках: там є одна фішка, коли вертоліт перелітає з правого вуха в ліве* (А. Дністровий); *Килигей, вислухавши страшну їхню розповідь, довго, непорушно дивився в море в бік Криму з-під своїх куцуватих насуплених брів* (О. Гончар).

Значення «відмінність» у субкатегорії часткової відмінності може бути лінійне (більший/менший ступінь вияву спільної ознаки) або нелінійне (відсутність спільної ознаки). За цим показником виокремлено субкатегорію якісної відмінності (С), у якій відмінність констатується за однією із загальної сукупності якісних ознак, і субкатегорію кількісної відмінності (F), що репрезентує відмінність у мірі вияву певної спільної для двох порівнюваних об'єктів ознаки.

Субкатегорія якісної відмінності (С): *... ти ж не така, як інші жінки, що їм байдуже, що там поза хатою робиться...* (Б. Грінченко); *Чим харківський Шева відрізняється від решти Шев, густо встановлених по містах і селах України? Харківський Шева позитивно вирізняється грамотно підібраним соціальним контекстом* (С. Жадан).

Квантитативний різновид значення «відмінність» передає принципово інше значення, ніж квалітативний, оскільки об'єкти порівнюються в сенсі наявності більшого/меншого обсягу однієї з властивостей, спільної для них обох. Морфологічно такі значення виражає категорія ступенів порівняння прикметників, прислівників, а загальна категорійна ознака протиставлена у двох видоох: констатація переважання ознаки, наявність відношення суперіорності (переваги) та вияв нижчого ступеня ознаки, наявність відношення інферіорності (менший ступінь вияву ознаки).

Субкатегорія кількісної відмінності (F):

Краще за всіх інших розуміє він недосконалість витвору (О. Гончар); *... а сам топ-менеджер менш відомий, ніж його компанія* (Інтернет-ресурс).

Висновки. У поданій концепції функціонально-семантичної категорії компаративності дотримано принцип класичної категоризації на дихотомічних опозиціях, відношення порівняння постають як система протиставлень різного рівня. Перший етап парадигматичного поділу передбачає логічне зіставлення висновків порівняння – позитивне значення (подібність) і негативне значення (відмінність). Наступна диференціація в межах цих множин також зумовлена логічними опозиціями – крайній вияв позитиву/негативу та серединні значення. Загалом семантична структура функціонально-семантичної категорії компаративності відображена у двох вимірах, кваліфікованих за якісно-кількісними характеристиками. Опозиція між семантикою квалітативності й квантитативності репрезентує наступний поділ субкатегорії тотожності на значення якісної тотожності та кількісної тотожності, у межах субкатегорії часткової відмінності – на значення якісної відмінності й значення кількісної відмінності. Якісний вимір є передумовою

кількісного та має ширші межі й більшу варіативність семантики, що підтверджено наявністю значного обсягу різнорівневих мовних засобів для вираження якісного порівняння.

Отже, відношення компаративності двовимірне та багатовступеневе: 1) тотожність, тобто рівність якісних і кількісних характеристик; 2) подібність за певною якісною характеристикою; 3) відмінність за якісною характеристикою й відмінність між кількісними показниками окремої ознаки; 4) відсутність подібності у випадку абсолютної несхожості.

Література:

1. Аристотель. Категории / Аристотель // Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1976. – Т. 2. – 1976. – С. 51–90.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
3. Бартон В.И. Сравнение как средство познания : [монография] / В.И. Бартон. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 127 с.
4. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова / Н.Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : научное издание / под редакцией И.А. Стернина. – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2001. – С. 25–36.
5. Бондарко А.В. Функциональная грамматика: Проблемы системности / А.В. Бондарко // Русский язык в научном освещении. – 2003. – № 1 (5). – С. 5–23.
6. Всеволодова М.В. Поля, категории и концепты в грамматической системе языка / М.В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2009. – № 3. – С. 76–99.
7. Теория функциональной грамматики. Качественность, Количественность / [Т.Г. Акимова, В.П. Берков, А.В. Бондарко и др.] ; под ред. А.В. Бондарко. – СПб. : Наука, 1996. – 264 с.
8. Тимофеев И.С. Методологическое значение категорий «качество» и «количество» / И.С. Тимофеев. – М. : Наука, 1972. – 214 с.
9. Шляхтенко С.Г. Категории качества и количества / С.Г. Шляхтенко. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 144 с.

Грипас О. Ю. Семантический объём и структура функционально-семантической категории компаративности

Аннотация. В статье представлен обзор современных лингвистических подходов к изучению сравнения в двух измерениях – качественном и количественном; очерчены объём и структура функционально-семантической категории компаративности в границах двух парадигм «позитива» и «негатива» шкалы крайних и промежуточных значений, которые охватывают субкатегорию тождества, субкатегорию подобия, субкатегорию отличия.

Ключевые слова: количественное измерение сравнения, качественное измерение сравнения, субкатегория тождества, субкатегория подобия, субкатегория отличия.

Hrypas O. Semantic volume and structure of the functional semantic category of comparison

Summary. This Article represents the review of the modern linguistic approaches to the studies of the phenomenon of comparison in two traits: qualitative and quantitative, describes the volume and the structure of the functional semantic category of comparison within the bounds of two paradigms “positive” and “negative” values of the extreme and intermediate meanings which enclose the sub-categories of identity, similarity, difference, absolute difference.

Key words: quantitative trait of comparison, qualitative trait of comparison, sub-category of identity, sub-category of similarity, sub-category of difference.